

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

DEVELOPMENT TRENDS OF ECONOMIC ACTIVITY UNIVERSITIES UKRAINE

Моргулець О.Б.

доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри підприємництва та бізнесу,
Київський національний університет технологій та дизайну

Шевченко О.О.

директор проектного офісу,
асистент кафедри підприємництва та бізнесу,
Київський національний університет технологій та дизайну

Досліджено загальний стан економічної діяльності закладів вищої освіти (ЗВО) України в період з 2013 по 2018 р. Зокрема, розглянуто тенденції в динаміці: контингенту здобувачів вищої освіти, джерел фінансування, кількості ЗВО в розрізі типів та форм власності; відтоку студентів за кордон та чисельності іноземних студентів у вітчизняних ЗВО; кількісної та якісної характеристики кадрового складу; витрат на вищу освіту. Результати дослідження покращують розуміння стану і проблем діяльності ЗВО, створюють підґрунтя для подальших розробок у сфері розбудови вітчизняної системи освіти та підвищення якості підготовки молодих фахівців. Практичну цінність дослідження представляють результати аналізу, які можуть бути використані керівництвом закладів вищої освіти під час планування та розроблення стратегій розвитку та прийнятті інших управлінських рішень.

Ключові слова: вища освіта, заклад вищої освіти (ЗВО), освітня діяльність, університетська автономія, витрати на освіту, здобувачі вищої освіти.

Исследовано общее состояние экономической деятельности высших учебных заведений (ВУЗ) Украины в период с 2013 по 2018 г. В частности, исследованы тенденции в динамике: контингента студентов, источников финансирования, количества вузов в разрезе типов и форм собственности; оттока отечественных студентов за границу и численности иностранных студентов в отечественных вузах; количественной и качественной характеристики преподавательского состава; расходов на высшее образование. Результаты исследования улучшают понимание состояния и проблем деятельности вузов, создают почву для дальнейших разработок в сфере развития отечественной системы образования и повышения качества подготовки молодых специалистов. Практическую ценность исследования представляют результаты анализа, которые могут быть использованы руководством высших учебных заведений при планировании и разработке стратегий развития и принятия управленческих решений.

Ключевые слова: высшее образование, высшие учебные заведения (ВУЗ), образовательная деятельность, университетская автономия, расходы на образование, соискатели высшего образования.

The article reflects the general state of universities in Ukraine, in particular, trends in the dynamics: of the number of students; sources of financing education; the number of universities in the context types and forms of ownership; the outflow of national students abroad and the number of foreign students in local universities; quantitative and qualitative characteristics of the teaching staff; spending on higher education. The results of the study improve the understanding of the state and problems of the HEI, create the basis for further developments in the field of building a domestic system of education and improving the quality of training of young professionals. The results of analysis that can be used by higher education institutions in planning and developing strategies for development and management decisions to present here.

Key words: higher education, higher education institution (HEI), educational activity, university autonomy, cost of education, higher education applicants.

Постановка проблеми. Високий рівень динаміки ринкового середовища й соціального оточення сьогодні вимагає від закладів вищої

освіти оперативної та гнучкої взаємодії з економічною й соціально-культурною сферами. Зростання невизначеності як ключової харак-

теристики ринкового середовища потребує підвищення самостійності всіх суб'єктів суспільного життя, у тому числі й закладів вищої освіти. У зв'язку з цим основним завданням ЗВО є підготовка фахівців, спроможних ефективно працювати в сучасних умовах високої інформатизації та глобальних взаємозв'язків. Одночасно й закладам вищої освіти потрібно навчитися ефективно працювати й розвиватись у динамічних умовах конкурентного ринку [1]. Дослідження сучасного стану й тенденцій розвитку діяльності ЗВО України в умовах формування суспільства знань є важливим чинником соціально-економічного прогресу. Становлення прозорої, якісної, визнаної світовою спільнотою вітчизняної системи освіти та формування конкурентоспроможного ЗВО інноваційно-підприємницького типу може стати найефективнішим засобом соціальних змін, необхідних для формування надійного економічного фундаменту для розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженням проблем розвитку діяльності закладів вищої освіти і напрямів підвищення ефективності управління ними присвячено праці науковців: І. Каленюк, О. Грішнєвої, О. Кукліна, Р. Рожнєвої, І. Крупенної, Г. Райко. Основні напрями розвитку діяльності ЗВО в умовах ринкової трансформації суспільства викладені в працях таких дослідників, як М. Згуровський, І. Грищенко, В. Луговий, Ю. Ражкевич, А. Горбань, Т. Фініков, О. Шаров, також у публікаціях Аналітичного центру CEDOS. Водночас стрімка трансформація середовища, в якому функціонують сучасні освітні заклади, вимагає постійного моніторингу стану й тенденцій розвитку освітніх закладів.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Метою статті є оцінка економічної діяльності закладів вищої освіти України, визначення проблем і тенденцій їхнього розвитку як суб'єктів ринку освітніх послуг в умовах загальнодержавних трансформаційних процесів в освітній системі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результа-

тів. У розвинутих країнах держава виходить з того факту, що чим краща освітня підготовка робочої сили, тим значніша її роль у виробництві, тим менше в країні соціальних проблем, пов'язаних із безробіттям, бідністю, злочинністю тощо [2]. Дослідження економічної діяльності ЗВО з погляду управління та його впливу на ефективність їхньої діяльності має велику практичну цінність, оскільки дозволяє виявити джерела й чинники економічного розвитку та дає можливість впливу на поведінку споживачів освітніх послуг як інвесторів ЗВО.

Динаміка контингенту здобувачів вищої освіти в Україні в абсолютному виразі відображає як демографічні тенденції, що мали й мають місце в країні, так і ставлення суспільства до вищої освіти. Тенденція неухильного зростання кількості студентів, що спостерігалася з другої половини 1990-х рр., була насамперед проявом переходу України до масової вищої освіти. Водночас починаючи з 2008 р. через різке скорочення числа осіб відповідного віку кількість студентів, які здобувають вищу освіту, почала зменшуватися.

Демографічна криза в Україні в останньому десятиріччі минулого століття, а саме різке падіння народжуваності, має зараз свої наслідки у вигляді скорочення кількості випускників середніх шкіл, тобто потенційних вступників до ЗВО. За даними Державної служби статистики України [3], прогноз чисельності вступників на основі динаміки народжуваності свідчить про можливість його зростання з 2019 р. і протягом семи років не більше ніж на 10%, а починаючи з 2026 р. очікується черговий спад (рис. 1).

Для об'єктивності відображення тенденцій розвитку діяльності ЗВО України використано розподіл закладів вищої освіти за рівнями акредитації (р.а.) на дві групи – ЗВО I-II (коледжі, училища, технікуми) і III-IV (університети, академії, інститути), що діяли до Закону України «Про вищу освіту», прийнятого у 2014 р.

Протягом останніх десяти років, з 2008 р. по 2018 р., динаміка кількості ЗВО мала тенденцію до зниження: з 881 ЗВО у 2008 р. до 661 на поча-

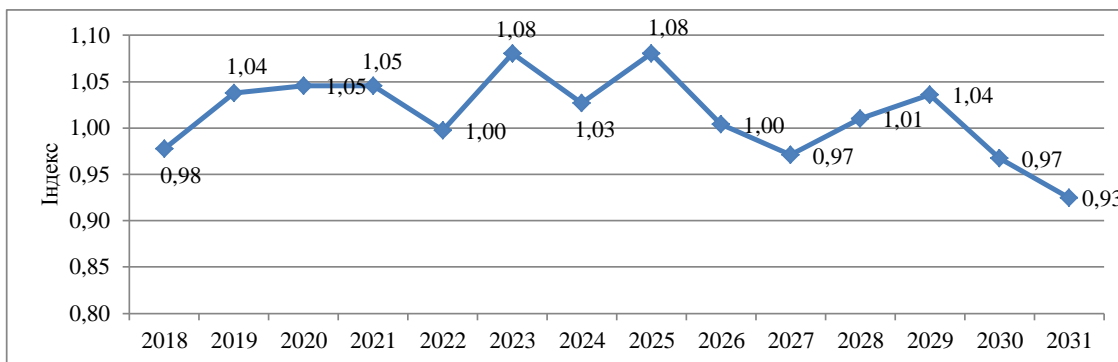

Рис. 1. Прогноз індексу чисельності вступників закладів вищої освіти України

Джерело: розраховано та побудовано за даними [3]

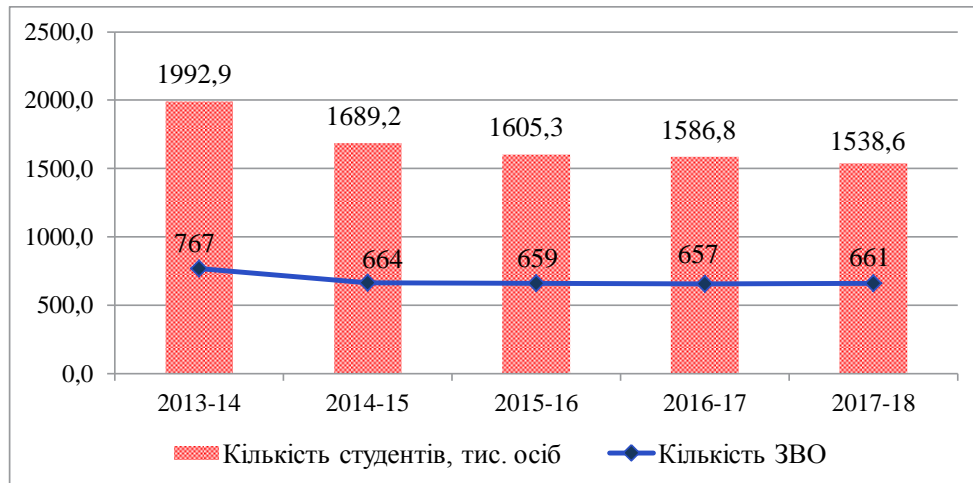

Рис. 2. Динаміка кількості студентів та кількості закладів вищої освіти
Джерело: розраховано та побудовано за даними [4]

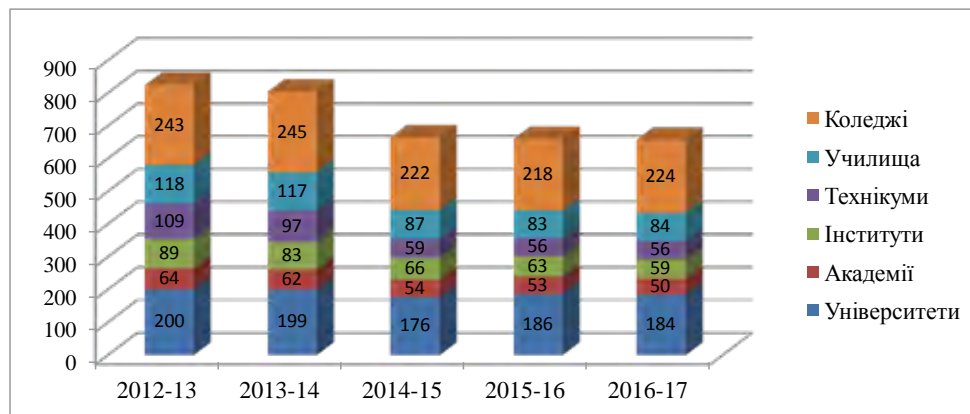

Рис. 3. Динаміка кількості закладів вищої освіти за типами
Джерело: розраховано та побудовано за даними [5]

ток 2018 р., тобто за цей період реорганізовано 220 закладів, або 25% [3]. Проте якщо аналізувати динаміку кількості ЗВО протягом останніх чотирьох років, то можна стверджувати, що динаміка стабілізувалася. Основною об'єктивною причиною зменшення кількості ЗВО є, безперечно, зменшення контингенту здобувачів вищої освіти, чисельність якого за останні десять років знизилася на 44,3%, а за останні п'ять років – на 22,8%. Порівняння динаміки кількості студентів і кількості ЗВО за 2013-2018 рр. відображено на рис. 2. Як бачимо, темпи зменшення кількості ЗВО (-13,8%) є непрямо пропорційними темпам зменшення контингенту студентів (-22,8%).

Якщо аналізувати динаміку кількості ЗВО в розрізі рівнів акредитації, то зниження відбувалося рівномірно до загальної тенденції і пропорційно зменшенню кількості студентів у закладах відповідних рівнів. Так, кількість ЗВО I-II р.а. зменшилася за останні п'ять років на 18,8% за зменшення кількості здобувачів вищої освіти на

34,7%, а ЗВО III-V р.а. – на 6,5% за зниження кількості студентів на 20,5%. На початок 2018 р. в Україні діяло 661 ЗВО. Їх структура розподілилася таким чином: університети – 28%; академії – 7,6%; інститути – 9%; коледжі – 34,1%; технікуми – 8,5%; училища – 12,8% (рис. 3).

Найбільші втрати протягом аналітичного періоду мають технікуми (-48,6%) та інститути (-33,7%) переважно приватної форми власності. Найменше втратили в своїй кількості коледжі та університети – в середньому -8%. Якщо розглядати динаміку кількості ЗВО за формами власності, то слід відзначити, що з 661 закладу 533 (80,6%) – державної і комунальної та 108 (19,4%) – приватної форми власності.

Щодо регіонального аспекту діяльності ЗВО необхідно відмітити, що в структурі найбільшу частку займають столичні освітні заклади – 15,1%, а також областей: Харківської – 9,8%, Дніпропетровської – 8,3%, Львівської – 6,5% і Одеської – 6%. Інші регіони за кількістю ЗВО

розподілилися в структурі рівнозначними частками до 5%. Найбільше зниження кількості спостерігається у Донецькій і Луганській областях, що пов'язано зі скрутною політичною ситуацією в цих регіонах. Всього починаючи з 2014 р. у цих регіонах та в анексованому АР Крим втрачено понад 100 закладів вищої освіти.

У 2017–2018 н.р. чисельність студентів, які навчалися в українських ЗВО, становила 1538,6 тис. осіб, з них за кошти державного бюджету – 757,8 тис. осіб (49,25%), за кошти фізичних осіб – 780,8 тис. осіб (50,75%). Як бачимо, структура здобувачів вищої освіти за джерелами фінансування розподілилася майже пропорційно, з незначним перевищенням у бік приватного фінансування (рис. 4).

Аналіз динаміки кількості студентів за джерелами фінансування навчання показав, що за період з 2013 по 2018 р. динаміка кількості здобувачів вищої освіти, які навчаються за кошти юридичних та фізичних осіб (контрактників), знизилася на 27,8% проти кількості студентів, що навчаються за кошти державного та місцевих бюджетів, яка знизилася на 21,9%. Основною причиною зменшення контингенту є відтік студентів з України на навчання за кордоном та зниження доходів домогосподарств.

За структурою джерел фінансування в розрізі ЗВО за рівнями акредитації у 2017–2018 н.р. до ЗВО I-II р.а. прийнято на навчання 64% студентів за кошти державного і місцевих бюджетів. На відміну від них, у ЗВО III-IV р.а. більшу частку прийнятих становлять особи, яких зараховано на навчання на контрактній основі (52,9%.) Водночас кількість студентів-контрак-

тників має негативну тенденцію, зокрема у ЗВО I-II р.а. за останні п'ять років цей показник знизився на 11,5 відсоткові пункти, натомість у ЗВО III-IV р.а. – всього на 1,4.

Число студентів на 10 тис. населення у 2017–2018 н.р. становило 363 особи, що на 21,6% менше, ніж у 2013-2014 н.р., що також свідчить про тривале зменшення здобувачів вищої освіти, а отже зменшення кваліфікованих фахівців для економіки країни в майбутньому.

Діаграма на рис. 5 свідчить про перевищення випуску над вступом до ЗВО. Негативна тенденція зберігається тривалий період, тому спостерігаємо щорічне втрачання контингенту здобувачів вищої освіти.

Проте протягом останніх п'яти років розрив у чисельності вступників і випускників ЗВО дещо скоротився. Якщо у 2014 р. вступ становив 62% від випуску, то у 2017 р. вступ зріс до 75% проти випуску. Таким чином, співвідношення вступу до випуску має стабільну тенденцію до зменшення розриву і за останні роки скоротився на 13 відсоткових пунктів.

Головним чинником щорічного зменшення контингенту здобувачів вищої освіти є відтік студентів за кордон, чому сприяє безвізовий режим та можливість вступу до іноземних університетів без зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), яке стало суттєвою перешкодою для значної кількості потенційних здобувачів вищої освіти у віці від 20 років.

Так, на початок 2017–2018 н.р. з метою здобуття вищої освіти за кордон виїхало близько 70 тис. осіб і щороку їх кількість зростає. За даними Аналітичного Центру CEDOS, динаміка

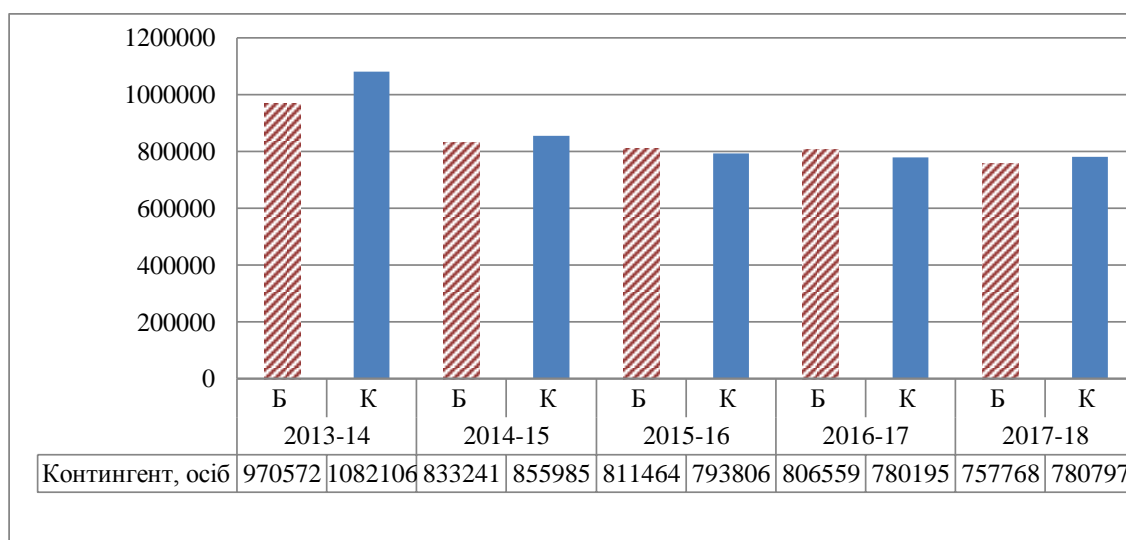

Рис. 4. Динаміка кількості студентів за джерелами фінансування

Примітка:

Б – фінансування за кошти державного і місцевих бюджетів;

К – фінансування за кошти юридичних та фізичних осіб.

Джерело: розраховано та побудовано за даними [4]

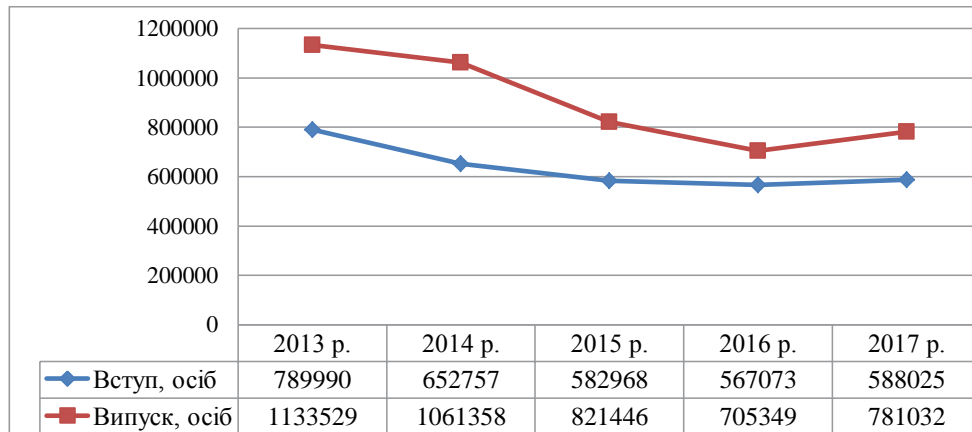

Рис. 5. Динаміка вступу та випуску здобувачів вищої освіти

Джерело: розраховано та побудовано за даними [4]

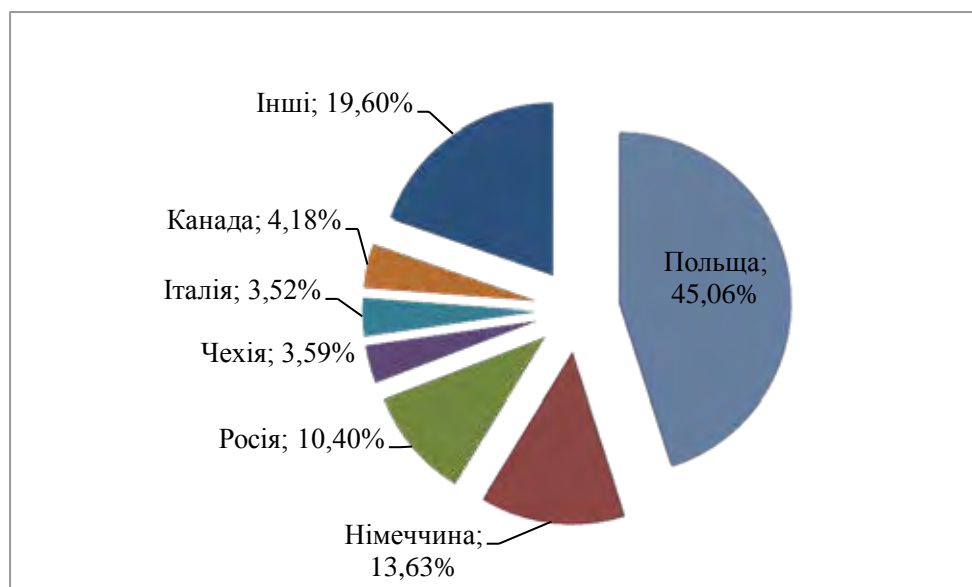

Рис. 6. Структура країн, у яких навчаються українські студенти

Джерело: розраховано та побудовано за даними [4; 6]

відтоку студентів з 2013 р. по 2018 р. становила 178%. Серед найбільш бажаних країн для навчання, як і раніше, залишаються: Польща, Німеччина, Росія, Канада, Італія, Чехія, США, Іспанія, Австрія, Франція та Угорщина (рис. 6). Якщо порівнювати три останні роки, то приріст становить 15%, або ж 10 352 особи. Причому 2/3 цього приросту становили саме українці, які навчаються в польських університетах. Вони показали найбільш стрімке збільшення як в абсолютному, так і у відносному показниках – майже 32%. Також значний відносний та абсолютний приріст українських студентів демонстрували канадські, словацькі та італійські університети [6].

Зважаючи на зростання попиту співвітчизників на закордонну освіту, слід відмітити, що

попит іноземців на українську освіту за останні п'ять років дещо знизився (рис. 7).

Так, у 2017–2018 н.р. до України на навчання прибув 48 991 іноземний студент, що на 17,5% менше, ніж було у 2013–2014 н.р. Якщо порівнювати з кількістю здобувачів, які від'їхали на навчання за кордон, то отримаємо від'ємне сальдо з різницею -21 009 осіб. Отже, виїхало за кордон майже на 30% більше студентів, ніж прибуло іноземців на навчання до України.

Найбільшу частку в структурі країн, з яких прибули студенти на навчання до українських ЗВО, займають Індія (15,65%), Азербайджан (13,66%), Туркменістан (7,5%), Марокко (7,2%), Нігерія (5,52%). У попередні роки вагому частку займав Туркменістан (більше 20%) та Китай (більше 10%), але з ускладненням економіко-

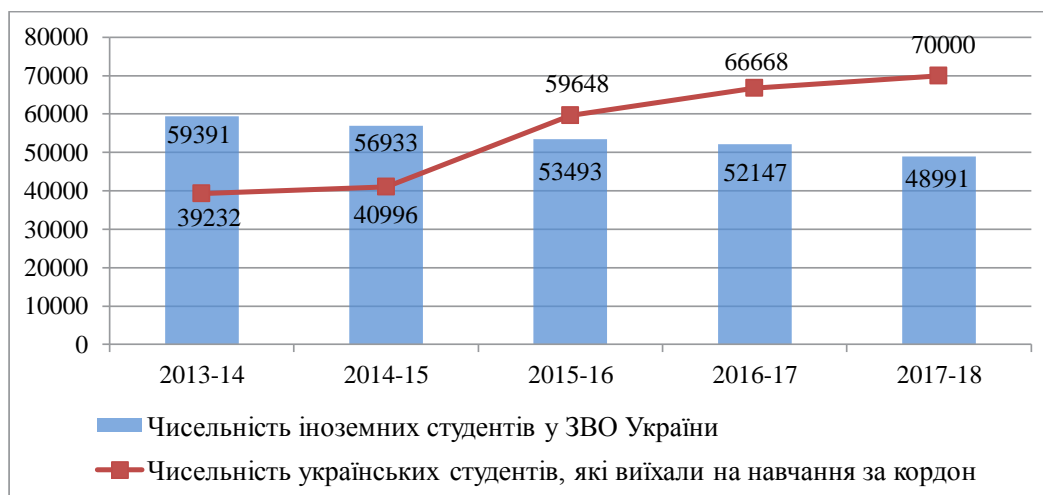

Рис. 7. Динаміка чисельності іноземних студентів у ЗВО України та українських студентів, які виїхали на навчання за кордон

Джерело: розраховано та побудовано за даними [4; 6]

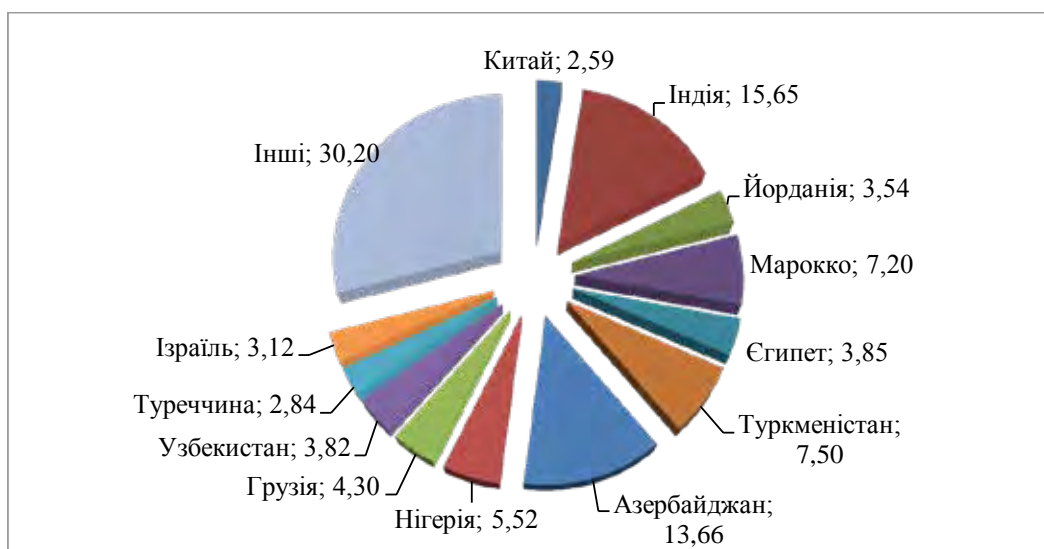

Рис. 8. Структура країн-постачальників іноземних студентів

Джерело: розраховано та побудовано за даними [4]

політичної ситуації в Україні та посиленням конфлікту з Росією частка іноземних студентів з цих країн суттєво зменшилася, зокрема з Китаю – до 2,59%. Інші країни займають досить незначні частки, в середньому до 5% (рис. 8).

Звертаємо увагу, що серед випускників 2017 р. всього 14% молодих фахівців отримали направлення на роботу за фахом, з них 90% навчалися за кошти державного бюджету. Цей показник є вкрай низьким, що відображає проблеми якості підготовки фахівців та відсутність взаємозв'язку з підприємствами, узгодження реальних потреб роботодавців у відповідних фахівцях із структурою освіти. Однак потрібно відмітити й недосконалий механізм отримання інформації щодо

працевлаштування тих фахівців, які навчалися за кошти фізичних осіб, інформація про що більшістю ЗВО офіційно не аналізується.

Аналізуючи кадровий склад ЗВО України, насамперед слід відмітити динаміку загального скорочення, що пов'язана з ліквідацією та реорганізацією ряду закладів освіти. Так, за останні п'ять років кількість педагогічних (ПП) і науково-педагогічних працівників (НПП) знизилася на 20%, що практично відповідає динаміці зниження кількості ЗВО в Україні (рис. 9).

Загальна кількість ПП і НПП, що працювали у вищій освіті на початок 2017–2018 н.р., становить 156 337 осіб зі структурою 31% до 69% відповідно ПП до НПП. Частка штатних праців-

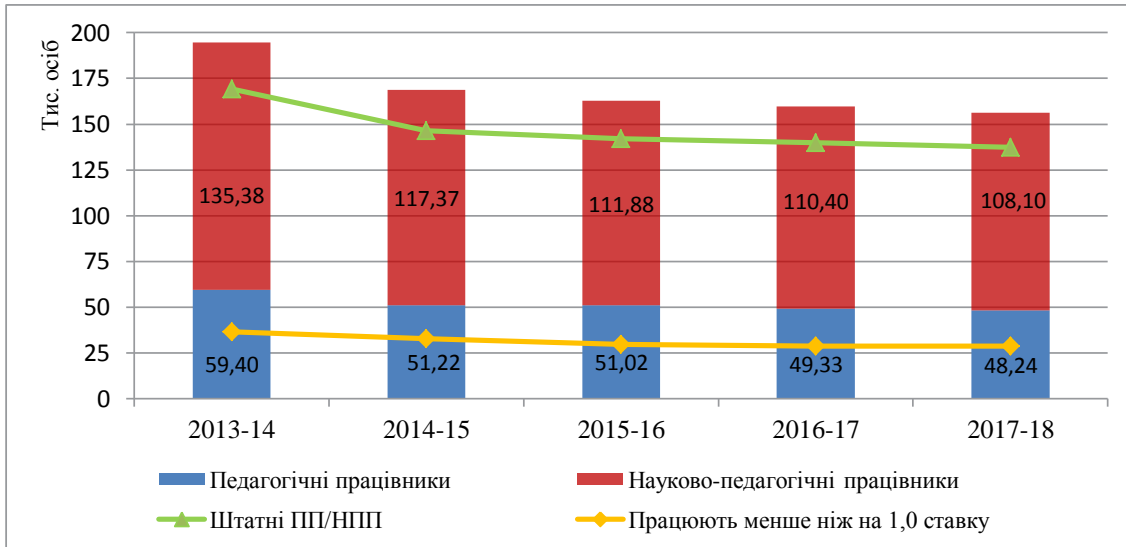

Рис. 9. Динаміка чисельності педагогічних та науково-педагогічних працівників ЗВО України

Джерело: розраховано та побудовано за даними [4]

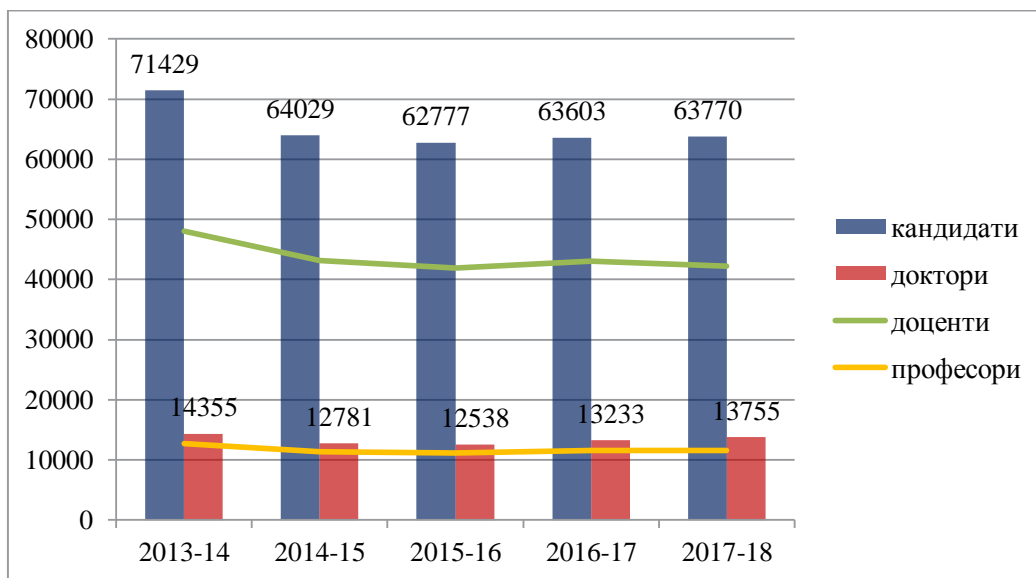

Рис. 10. Динаміка якості кадрового складу ЗВО України

Джерело: розраховано та побудовано за даними [4]

ників – 88%, їхня кількість зменшувалася відповідно до загальних тенденцій скорочень у сфері освіти. Близько 18% ПП і НПП працюють менше, ніж на повну ставку, проте їхня кількість зменшилася на 19% протягом аналітичного періоду. Кількість здобувачів вищої освіти на одного ПП/НПП становить 9,8 осіб.

Якісна характеристика кадрового складу відображається кількістю ПП і НПП, що мають наукові ступені та вчені звання. У 2017–2018 н.р. кількість працівників зі вченими ступенями кандидата і доктора наук становила 77 525 осіб та зі вченими званнями доцента і професора –

53 847 осіб (рис. 10). За структурою кадрового складу частка ПП і НПП зі вченими ступенями у 2017-2018 н.р. становила 49,6%, що в порівнянні з 2013-2014 н.р. більше на 5,6 відсоткових пунктів. Частка працівників зі вченими званнями – 34,4%, що збільшилася на 3,3 відсоткові пункти за аналогічний період. Отже, динаміка є позитивною, що викликано об'єктивними факторами, зокрема, скороченням чисельності ПП і НПП під яке насамперед підпадають працівники без учених ступенів.

Загальні витрати на освіту в Україні у 2017 р. становили 177,78 млрд. грн., в тому числі на

вищу освіту – 38,68 млрд. грн., що становить 3,7% загальних видатків зведеного бюджету та 21,8% в структурі видатків на освіту [4; 6]. Протягом останніх років витрати на освіту збільшувалися (переважно за рахунок індексування цін). У порівнянні з 2015 р. видатки на освіту збільшилися на 55,6%, зокрема на вищу освіту – на 25%. Проте частка витрат на вищу освіту в загальній структурі витрат на освіту знизилася більш як на 5 відсоткових пунктів.

У країнах із розвинутою ринковою економікою витрати держави на освіту значні і постійно зростають. Державний вплив на цю сферу має яскраво виражений економічний характер. Освіта стає елементом стратегії економічного зростання, а сприяння йому та його прогнозування увійшло у практику державного регулювання всіх розвинутих країн [2]. Проте в Україні підтримка розвитку освіти державою є вкрай незначна. Так, частка витрат на вищу освіту у 2017 р. за аналітичними розрахунками становить 1,45% ВВП, а починаючи з 2013 р. маємо негативну тенденцію скорочення (рис. 11). Нині така ситуація є об'єктивним відображенням загальноекономічної кризи в країні.

У контексті вищевикладеного одним із пріоритетних напрямів є реформування економічних засад системи освіти, яке має спрямовуватися на створення прозорих фінансово-економічних механізмів цільового накопичення та адресного використання коштів, необхідних для реалізації в повному обсязі конституційних прав громадян на освіту. Необхідність вжиття низки заходів щодо реформування економічних засад системи освіти, зокрема її фінансування, визначено Національною доктриною розвитку освіти. З цією метою Національна доктрина передбачає необхідність збереження контролю держави за механізмами забезпечення обсягів фінансування освіти, які поступово збільшуватимуться за рахунок бюджетного фінансування та залучення додаткових джерел фінансування з метою доведення їх до середніх показників європейських держав. При цьому джерелами фінансування освіти мають бути кошти державного та місцевих бюджетів; кошти юридичних і фізичних осіб, громадських організацій та фондів, у тому числі благодійні внески і пожертвування; кошти

від надання закладами освіти додаткових освітніх та інших послуг; гранти; кредити на розвиток освіти; кошти від здійснення закладами освіти економічної діяльності [2].

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Резюмуючи проведений аналіз економічної діяльності ЗВО України, зазначимо головне: за останні 10 років кількість вітчизняних закладів вищої освіти знизилася на 25%. Нині функціонує 661 ЗВО, з яких майже 80% державної і комунальної форми власності. Тривалий час також зберігається тенденція до зниження контингенту студентів та переважання випуску над вступом. Прогноз на основі динаміки народжуваності свідчить про можливість зростання контингенту здобувачів вищої освіти в найближчому майбутньому, проте позитивна динаміка не матиме тривалого характеру. Зберігається рівнозначність розподілу контингенту за джерелами фінансування.

Аналіз розподілу витрат на вищу освіту показав, що в Україні, порівняно з розвинутими європейськими країнами, дуже низький рівень державного фінансування освіти, зокрема вищої. Загальні видатки зведеного бюджету на вищу освіту у відношенні до ВВП протягом останніх п'яти років постійно скорочується. Дефіцит фінансування освіти та нерегулярне надходження бюджетних коштів мають за наслідки зниження якості освітніх послуг й ефективності діяльності ЗВО. Це призводить до падіння довіри населення до державної системи освіти, що стимулює відтік студентів за кордон.

Зважаючи на загальнодержавну економічну кризу та політичні негаразди в країні, вітчизняні ЗВО знаходять резерви розвитку і забезпечення якості освітніх послуг. Реорганізація системи вищої освіти, що зараз триває в країні, дає позитивні результати, головним з яких є здобуття нових компетентностей освітніми закладами та формування університетів підприємницького типу, спрямованих на саморозвиток, орієнтованих на європейські стандарти та потреби як економіки країни, так і індивідуального споживача освітніх послуг.

Таким чином, незважаючи на скорочення чисельності здобувачів вищої освіти, кількості

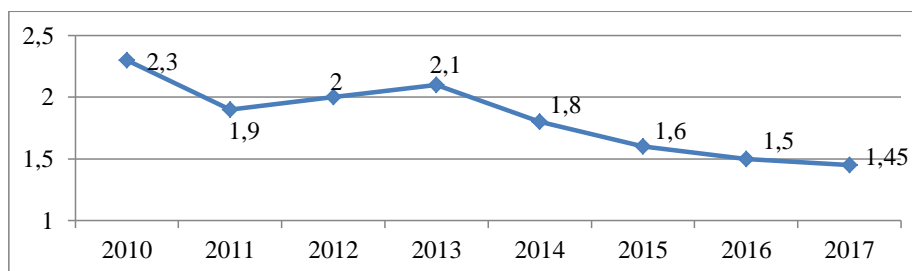

Рис. 11. Динаміка витрат на вищу освіту як частка ВВП України
Джерело: розраховано та побудовано за даними [4; 7]

закладів та державного фінансування вищої освіти, ЗВО зобов'язані брати на себе відповідальність за підготовку майбутніх фахівців, а для цього повинні бути спроможними надавати якісні освітні послуги. Це змушує заклади вищої освіти максимально використовувати надану їм автономію, шукати альтернативні джерела фінансування та керувати власним розвитком

на основі продукування інновацій, комерціалізації власних розробок та застосовувати економічні методи управління, що притаманні підприємницьким структурам.

У перспективі подальших досліджень планується розвиток методологічних засад управління закладом вищої освіти як суб'єктом ринку на принципах підприємницького функціонування.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Моргулець О.Б. Управління діяльністю вищих навчальних закладів як суб'єктів ринку послуг : монографія. Київ : КНУТД, 2017. 454с. URL: <https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/9467>
2. Національні рахунки освіти України у 2016 році : статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
3. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
4. Вища освіта в Україні у 2017 році : статистичний збірник / Державна служба статистики України, 2018. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2016/17 навчального року : статистичний бюлетень. Державна служба статистики України, 2017. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи / Аналітичний Центр CEDOS. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>
7. Когут І., Стадний Є. Бюджет освіти та науки 2018: що прийняв парламент / Аналітичний Центр CEDOS. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/biudzhhet-osvity-ta-nauky-2018-shcho-pryiniav-parlament>